

Dees Maas, Wam de Moor

Het goddelijke is te groot om te bevatten *In gesprek met Kees Fens*

“Mijn God”, het thema voor de Boekenweek 1997, heeft absoluut niet zijn instemming. Dat levert naar zijn opvatting een baaierd op aan bigotterieën die niets, maar dan ook niets met religie of God te maken hebben. Met Kees Fens in gesprek, nu bijzonder hoogleraar literaire kritiek, tot voor enige jaren hoogleraar moderne Nederlands letterkunde aan de Katholieke Universiteit Nijmegen, veel langer al onze belangrijkste criticus, en in zijn jongere jaren docent Nederlands aan het Triniteitslyceum in Haarlem en later docent aan de Frederik Muller Academie in Amsterdam.

‘Meteen nadat dat modieuze thema bekend werd is me verschillende malen gevraagd of ik voor die Boekenweek een bloemlezing zou willen maken met teksten waarin de religie een essentiële rol speelt. Ze denken dat zoiets goed in de markt ligt, omdat er blijkens bepaalde titels in de boekhandel sprake zou zijn van een religieuze ervaring. Ik geloof dat niet zo hard. Ik sta huiverig tegenover het grote gemak waarmee alles religieus of godsdienstig wordt genoemd. Ik zou zo’n bloemlezing bovendien alleen kunnen maken vanuit mijn kennis van de christelijke God. En daar is dit bezwaar tegen dat er ten eerste zoveel meer is en dat ten tweede de poëzie die naar aanleiding van die christelijke God is gemaakt bepaald niet de grootste in de Nederlandse taal is. Ja, en eigenlijk is er dan maar één boek, waarvan ik zou willen dat iedereen daarmee kennis maakt: de bijbel.’

In de jaren vijftig stelde Michel van der Plas zijn bloemlezing *Religieuze Poëzie der Nederlanden* samen en Anton van Duinkerken zijn *Zeven eeuwen katholieke poëzie*, beide voor de Prismareeks van Het Spectrum, terwijl J.W. Schulte Nordholt iets dergelijks maakte voor het protestantse volksdeel, dat bij Ten Have verscheen: *Tenzij Gij mij zegent, gedichten over God* (1960) en Willem Enzinck Schulte Nordholt op de hielen zat met *De dichter bidt. Nederlandse gebedslyriek* uit 1961. Blijkbaar was daar eind jaren vijftig een markt voor.

‘Bij de bloemlezingen van Van der Plas en Van Duinkerken kan ik mij natuurlijk veel voorstellen maar vergeet niet: de context waarin die gedichten toen konden aanslaan bij mensen was er toen nog. Mensen geloofden in wat ze lezen en dat is voorbij. Het geloof rechtvaardigde als het ware de keuze van de teksten. Nu zouden ze het helemaal moeten hebben van hun grote literaire kwaliteit en die missen ze meestal.

Voor mij persoonlijk is de allermooiste religieuze bloemlezing die ik ken het *Groot Gebedenboek*, dat werd samengesteld door C. Bouman en door Het Spectrum uitgegeven. Daar staat alles in wat ik mooi vond en vind van de

teksten die de vroege christenen waardeerden, de psalmen, de hymnen, stukken uit de bijbel.'

Samen met Jaap Goedegebuure en Frits van Oostrom heeft u de klacht geuit, dat studenten tegenwoordig de meest eenvoudige oudere teksten niet meer kunnen lezen, zonder er voortdurend tekst en uitleg bij te moeten krijgen. Goedegebuure bijvoorbeeld schrijft over de culturele geletterdheid van zijn studenten in het voorwoord van *De Schrift herschreven*: 'Desgevraagd wilden ze best toegeven dat ze nog nooit een blik in de bijbel hadden geslagen, en er al evenmin uit waren voorgelezen'. En Van Oostrom doet in *Literatuur* verslag van een kleine enquête onder zijn studenten die er ook niet om liegt.

'Dat klopt ook voor mijn situatie, in het bijzonder toen ik hier aan de universiteit Moderne Nederlandse letterkunde gaf. Sommige woorden die je gebruikt worden gewoon niet meer begrepen. Ik heb al eens vaker het geval aangehaald van de term 'kerstenen', een woord dat ik klakkeloos hanteerde, tot ik ontdekte dat niemand van mijn jong gehoor begreep waar ik het over had. Nu valt het bij de behandeling van de moderne literatuur nogal mee met de verwijzingen naar de joods-christelijke en Grieks-Romeinse bronnen: in feite heeft zich rond 1900 of iets later een cesuur voorgedaan in de hele Westeuropese literatuur. Je zou voor de periode van de eerste eeuw na Christus tot dat tijdstip kunnen spreken van één soort literatuur waarin de verwerking van joods-christelijke en Grieks-Romeinse waarden in de kunsten heel vanzelfsprekend was. Daarna houdt die vanzelfsprekendheid op. Dan wordt ook de kennis van de christelijke en klassieke oudheid puur historische kennis. En daar hebben we een tijdlang niet veel van moeten hebben in ons land.

Maar voor de behandeling van de Middeleeuwen bijvoorbeeld moet dat gebrek aan kennis een ramp zijn. Die literatuur doet eigenlijk een beroep op inzicht dat berust op een geloofsbeléving waar de gemiddelde student eenvoudig geen weet van heeft. Men zegt vaak dat de ontkerstening debet is aan de verdwijning van die kennis, maar dat lijkt me slechts ten dele waar. Ik vraag me wel eens af: als studenten dit zo'n 50 jaar geleden niet paraat hadden gehad, waar zou het dan aan geweten zijn?

Verleg het probleem eens naar een ander gebied dat met het verleden te maken heeft, lees bijvoorbeeld *Mei* van Gorter. Wat daarin wordt geschreven - de bloemennamen die erin voorkomen, het soort natuurbeleving dat er een rol in speelt - hoort zó bij Gorters tijd, dat je daarvoor weer een ander soort (historische) kennis moet bezitten. Of denk aan de verwijzingen naar de klassieken, bijvoorbeeld in *Het volgende verhaal* van Nooteboom: daar zul je gewoon studie van moeten maken.

Wat de christelijke kennis betreft zie ik eigenlijk maar één bron die ik alle studenten die met religieuze kunst iets willen, zou laten aanschaffen: de *Oxford Dictionary of Christian Art and Architecture*, dit jaar verschenen. De A tot Z - reeks van SUN is heel mooi, maar daar valt te veel uit weg, naar mijn mening, nee dit éne boek zij ieder aanbevolen!

Maar je ziet toch ook al bij bijvoorbeeld protestants-christelijk opgevoede mensen en katholieken van de generatie die nog helemaal in de christelijke traditie is opgegroeid een geweldig verschil in kennis omtrent de Bijbel? Wat Goedegebuure in de inleiding op genoemd boek vertelt over het lezen van de bijbel in het orthodox-protestantse gezin - en we kennen dat ook uit de verhalen van Maarten 't Hart - is niet gering. Een dagelijkse injectie van na het middagmaal én het avondmaal luisteren naar een hoofdstuk uit de schrift van Genesis tot en met Openbaringen - dat zag er toch heel anders uit bij de katholieken. Velen van hen gingen weliswaar tot ongeveer 1960 dagelijks naar de Heilige Mis, maar alleen zondags lieten de meesten epistel - vaak de brieven van Paulus - en evangelie en de tussenzangen enigszins bewust tot zich doordringen.

'Als ik dat op mezelf betrek: ik ben in religieus opzicht eigenlijk autodidact en ik denk dat ik in mijn belangstelling voor de liturgie ook wat abnormaal was. Ik heb me de dingen van het geloof zelf eigen gemaakt. Op de lagere school kregen we natuurlijk wel bijbelse geschiedenis. Daarvoor gebruikten we het boek van een auteur die godbetert Kloosterman heette, dat geïllustreerd was met tekeningen in rode en zwarte inkt. Die Kloosterman vertelde alle bijbelverhalen op een wat primitieve manier na. Gek is misschien dat ik nooit, zoals andere katholieke jongetjes, boeken heb gelezen over missionarissen, terwijl toch de jezuïeten op hun scholen - ik volgde het gymnasium op het Ignatius College - regelmatig hun ordegenoten op verre missie onder onze aandacht poogden te brengen. Ik heb er ook nooit over gedácht om missionaris te worden.

Wat wel ontzettend veel indruk op mij maakte was het boek van Romano Guardini dat ik kreeg op mijn twaalfde verjaardag: *Van heilige symbolen*. Daarin vond je de verklaring van allerlei symbolen, van de zeven sacramenten en de kracht daarvan. Ook in mijn gymnasiumtijd ben ik mijn interesse voor de liturgie en alles wat je tot de Roomse cultuur zou kunnen rekenen blijven voeden. Daarin speelden docenten zeker géén rol, nee. Ik durf wel te zeggen dat ik van de godsdienstlessen op het Ignatius College nooit iets heb opgestoken. De jezuïeten behandelden de liturgie en de theologie als wiskunde: dit is het, leer het en dan weet je het wel. Iemand zei daarover eens: "Bij de jezuïeten vind je maar één boek over kunst in de bibliotheek en dat gaat dan over de kunst om een beter mens te worden".

En wat betekende religieuze opvoeding thuis?

'Thuis hadden we nauwelijks boeken, behalve kerkboeken. Het mooiste boek was het Nieuwe Testament in de Petrus Canisius-vertaling, door mijn moeder aangeschaft - mijn vader zie ik daar tenminste niet voor aan. Maar dat boek kwam nooit uit de kast, behalve als ik ernaar greep om de kaarten achterin te bestuderen, waarop je de reizen van Paulus kunt volgen en zo. Juist die katholieke liturgie, de mis en wat daar allemaal bijkwam, heeft voor mij enorm veel betekend, ik was daar op een of andere manier ontzaglijk vatbaar voor. En op mijn elfde, twaalfde jaar kende ik al heel veel teksten zoals ze bij

fragmenten in de mis werden aangeboden en die ik naast het Latijn in het Nederlands kon volgen.

De kracht van die liturgie was dat ze de ronde van het kerkelijk jaar volgde, zodat door de herhaling de teksten zich nestelden in je geheugen, voornamelijk teksten uit de evangeliën en het boek der openbaring.

Ik was natuurlijk vrij abnormaal in mijn belangstelling voor liturgie. En als jongetje in Amsterdam levend temidden van vriendjes die 'niks' waren, zoals we dat noemden, moest ik mij van tijd tot tijd krachtig verweren tegen hun opmerkingen, bijvoorbeeld waarvoor nu toch die communie diende, de kazuïfels, dat gedoe met het wierookvat, etcetera. Ja, je werd als noordelijke katholiek vanzelf anders dan de katholieken hier en in het zuiden: strijdbaarder, calvinistischer ook.'

U hebt u weinig gelukkig getoond met de veranderingen die de katholieke liturgie sedert het concilie van 1963 heeft ondergaan in een poging om het tij te keren en de kerk 'dichter bij de mensen' te brengen door de volkstaal in te voeren en de noden van de wereld een centrale plaats te geven in gebed en lied.

'Ik vind het een rámp. Iedere zondag is het anders, telkens vinden ze het wiel uit, terwijl daar een schitterend scenario ligt van teksten en handelingen dat eeuwen van beproeving heeft doorstaan. Ik ben ervan overtuigd dat het vrijlaten van de liturgie een poging tot zelfmoord van de Roomse kerk is geweest. Ze is nog gelukt ook, want met die veranderingen, begeleid door blokfluit, gitaar en synthesizer, hebben ze geen kind weten te houden, geen vreemdeling weten binnen te halen en de liefhebbers van de klassieke Romeinse liturgie van zich vervreemd. Liturgie is niet zomaar een spel, het is de zichtbare en hoorbare theologie. Als je die gaat veranderen, verkondig je in wezen plotseling een andere theologie. Zoals nu bijvoorbeeld in veel gevallen het accent komt te liggen op de maaltijd, met breken en delen.'

De invoering van de volkstaal - men deed dat in Duitsland al veel langer - leek toch een edele poging de liturgie dichter te brengen bij mensen die geen Latijn verstaan? En dat zijn er nú wel erg veel geworden.

'Het is misschien flauw, want in gesprekken als deze begint iederéén over zijn moeder, maar ik zal je zeggen: mijn moeder kende geen lëtter Latijn, maar ze zong alles mee en ze wist heel goed waar het over ging. Geen missaal of naast de Latijnse tekst stond de Nederlandse. Bovendien is het een misvatting te denken dat je moet begrijpen waarover het precies gaat. Je moet juist kunnen beleven dat het goddelijke te groot is om het te bevatten. Zo gauw het namelijk wél te bevatten is haal je het mysterie eruit. Dan ontnemen je de mens de mogelijkheid om te reiken naar iets.

Wanneer u zich nu als docent Nederlands ter voorbereiding op de Boekenweek met dat verfoeide thema 'Mijn God' bezig moest houden, wat zou u dan op zijn minst kiezen?

‘Laat ik er dan vanuit gaan dat er nog een béétje literatuurgeschiedenis wordt gegeven. Dan zou ik in elk geval Vondels *Lucifer* willen behandelen:

Wie is het, die zoo hoog gezeten,
Zoo diep in 't grondelooze licht,
Van tyt noch eeuwigheit gemeten,
Noch ronden, zonder tegenwicht,
By zich bestaet

etcetera. Uit de Rei van Engelen. In die tekst vind je een grootheid van taal zoals in weinig andere literatuur.

En daarnaast twee gedeelten uit de bijbel. Uit het Oude Testament het scheppingsverhaal, dat is zo onovertroffen rijk en zo wereldwijd verspreid en gevarieerd, en uit het Nieuwe Testament het begin van het Johannes-evangelie met het ‘In den beginne was het Woord’. Wil je iets van de christelijke God laten ervaren, dan moet je dáár zijn.

Maar ik moet zeggen dat ik niet weet of ik het nú zou kunnen overbrengen op leerlingen. Ik was leraar op een katholieke school met katholieke leerlingen die er thuis en op school wat aan deden, zoals dat heet. Tegenwoordig zit op een normale school de hele gesecculariseerde wereld bij elkaar, met alle onkunde vandien.’

Is er literatuur met een religieuze inslag die u in het bijzonder waardeert?

‘Ik ben op mijn hoede als het gaat om het etiket “religieus”. Waar ik mij mee verbonden heb gevoeld is het werk geweest van Graham Greene, de auteur van *The Power and the Glory* (1940), *The Heart of the Matter* (1948) en *The End of the Affair* (1951). Een tweede figuur: Reve, met heel diepe uitspraken over God en het goddelijke, met name in de *Vier Pleidooien* die hij naar aanleiding van de ezelkwestie uit de jaren zestig heeft geschreven om zich vrij te pleiten van blasfemie. En Ida Gerhardt zou je ook nog kunnen noemen.

Wat je zeker niet moet doen is alles religieus gaan verklaren. Dat is jezuïtisch. Eerlijk gezegd: wanneer je de religie werkelijk ernstig neemt, valt voor mij het belang van literatuur volkomen weg. Stel je voor dat ik monnik zou zijn dan zou ik genoeg hebben aan die 150 psalmen en de hele literatuur laten voor wat zij is, en bijvoorbeeld niet de behoefte hebben om de gedichten van Ed Leeflang te gaan lezen. En dat is bepaald geen dichter die ik afwijs, ik vind zijn gedichten prachtig, maar ik denk dat in dat licht van God, en dan nu letterlijk: de rest toch schaduw wordt. Misschien kan ik me dit zo goed voorstellen omdat ik als kind zo strikt gedacht heb: dát is waar het om gaat en het andere laat je, bewust, liggen.’

Moet je dan eigenlijk in plaats van literatuur op te nemen in het onderwijs niet veeleer de bijbel een opmerkelijke plaats geven?

‘Ik zou ervoor zijn om één uur in de week geen katechese, geen theologie in verkapt vorm, maar bijbelles te geven, mits je dan docenten hebt die dat héél

goed doen, een soort Pierre Janssen van de bijbel, niet met de fluit en de gitaar erbij zoals dominee Ter Linden pleegt te doen met zijn populariserende vertalingen. En ik zou er nog veel méér voor zijn om dat te doen op de televisie; ongelooflijk wat die, didactisch gezien, aan kansen laat liggen. Wat je over deze zaken ziet, zo'n uitleg van de katechismus bijvoorbeeld door KRO/RKK in tien minuten op zondagmorgen, ik vind het erbarmelijk.

Als hoogleraar moderne letterkunde hoefde ik het er niet zo vaak over te hebben, maar ik moet zeggen dat ik het meeste plezier heb beleefd aan de colleges waarin ik met godsdienst bezig kon zijn. Als de literatuur daar aanleiding toegeeft doe ik dat ook, zij het dat het dan echt om een literair goed boek moet gaan. *Mystiek Lichaam* van Kellendonk heb ik uitgebreid besproken, met de verwijzingen naar en teksten van Paulus over het lichaam en de ledematen erbij. Maar als ik leraar in het voortgezet onderwijs was zou ik dat toch niet doen, daarvoor lijkt het mij te ingewikkeld. Kellendonk hanteert een christelijk wereldbeeld en eigenlijk gebruikt hij ook God als een literaire constructie, omdat hij daaraan een beeld, een metafoor ontleent zonder deze met de oude inhoud te vullen.

Als je hoogleraar in de christelijke geschiedenis van de oudheid en de Middeleeuwen bent ligt het natuurlijk meer voor de hand dat je voortdurend verwijst naar de oude bronnen. Frits van der Meer, de vroegere hoogleraar kunstgeschiedenis in Nijmegen, alweer enkele jaren dood, zei eens tegen mij: "Je denkt toch niet dat ik kunstgeschiedenis heb gedoceerd? Ik heb mijn hele leven godsdienstles gegeven!"

U hebt meermalen Nescio genoemd in uw kritieken als een auteur die zich verstond met de 'topografie van het eeuwige'. Hoe bedoelde u dat precies?

'Nescio had wel iets van een mysticus in zich, met name in zijn omgang met de natuur. Hij zocht de eeuwigheid in kleine dingen, in de verandering of het blijvende van het landschap bijvoorbeeld. Veranderingen in het landschap - de schaduw van een boom die op een bepaald moment van de dag anders viel dan bij een vorige gelegenheid; een schuurtje dat er eerst wel en toen niet meer was; wisselingen in de natuur - waren voor hem zichtbaar geworden tijd. Niet voor niets volgde hij - lees dat maar na in het tweede deel van zijn *Verzameld werk*, zijn *Natuurdagboek* - dagelijks een vast patroon. Hij maakte steeds reisjes naar dezelfde plaatsen. Maar net als bij Kellendonk geldt ook bij hem, dat het de literaire kwaliteiten zijn die mijn aandacht trekken naar het eventueel religieuze element in dat proza en in de wereld van Nescio.

Hadden de theologen daar maar meer van. Schillebeekx zou méér gelijk hebben gehad als hij niet zo onleesbaar geschreven had. Ach, van theologie leer je eigenlijk niks. Ik heb nog nooit iets van een godsdienstles opgestoken. Het enige wat je kunt leren, leer je door de beléving van het religieuze. Wanneer je dus die bijbelverhalen zou vertellen in de klas, kun je dat alleen als ze voor jou als verteller waarde hebben en als je in staat bent die beleving van waarde in je voordracht te brengen. Dan werkt het. Anders nooit.'